

L'APROFITAMENT DE LA NEU A LA MUNTANYA BÈTICA VALENCIANA

JORGE CRUZ OROZCO *

"La primera nevada transformava l'aspecte de la vall i assenyalava, per als seus pobladors, l'inici d'una temporada plena de promeses"
Pepa Guardiola (*Collidors de neu*, 1995)

La novel·la *Collidors de neu* narra la lluita d'uns nevaters de la Vall de Laguar per poder treballar-hi aquest fràgil producte. Ficció, és clar, però ben documentada, que ens endinsa en uns fets històrics. Ara a la Vall de Laguar cau ben poca neu a l'hivern i ja no s'omplien les neveres. En aquelles setmanes incertes en què no se sap ben bé si encara és hivern o ja primavera, és ara la neu de la flor dels cirerers la que porta promeses a les muntanyes de la Marina Alta.

* *Museu de Prehistòria i de les Cultures de València*
Carrer de la Corona, 36 (46003 València)

La neu i el gel han estat els agents refrigerants gairebé únics durant molts segles. En el món mediterrani es va desenvolupar un intens i organitzat comerç de la neu que s'emmagatzemava a les àrees de muntanya en neveres, coves i ventisquers. A les comarques meridionals del País Valencià, les serralades bètiques oferien bones condicions per a la creació d'una densa xarxa de dipòsits de neu de gran vàlua històrica i patrimonial. L'article presenta les principals característiques d'aquesta xarxa i algunes consideracions sobre les dimensions i la importància assolides pel comerç de la neu, que van molt més enllà d'un simple aprofitament de caràcter marginal.

La nieve y el hielo han sido durante siglos los casi únicos agentes refrigerantes. En el mundo mediterráneo se desarrolló un intenso y bien organizado comercio de la nieve que se guardaba en las neveras, cavas y ventisqueros. En las comarcas meridionales del País Valencià, las sierras béticas ofrecían buenas condiciones para la creación de una red de depósitos de nieve de gran valor histórico y patrimonial. El artículo presenta las principales características de esta red y algunas consideraciones sobre las dimensiones e importancia alcanzadas por el comercio de la nieve, que van más allá de un simple aprovechamiento de carácter marginal.

The exploitation of snow on the Valencian Betic mountain. Snow and ice have been the almost only cooling agents for centuries. In the Mediterranean area, people developed an intense and well-organized snow trade in which snow was kept in mountain snow-wells, mountain snow-hole cellars and mountain snowdrifts. In the Southern districts of the Valencian Country, the Betic highlands offered good conditions for the making of a network of snow deposits of a great historical and heritage value. This article presents the main features of such a network as well as some considerations on the magnitude and importance reached by the snow trade, which, no doubt, go beyond a mere exploitation of a marginal character.

Aquest article té el seu origen en les sessions del seminari *Viure a la muntanya, viure de la muntanya. Usos i explotacions tradicionals*. Presenta algunes dades sobre l'explotació de la neu al muntanyam bètic valencià. Aquest s'alinea, segons la directriu SW-NE, des del Baix Segura fins a la Vall d'Albaida i la Safor on l'anomenada falla sud-valenciana (la Font de la Figuera-Xàtiva-Xeresa) fa de límit amb el Sistema Ibèric. Els geògrafs hi distingeixen tres unitats principals (Prebètic Intern, Prebètic Meridional i les zones Subbètica i Bètica) en les quals predomina la litologia calcària i una intensa tectònica: serres estretes i aturonades dominen valls llaurades sobre materials margosos. L'àrea està formada per un seguit de serralades no gaire elevades (Mariola, Benicadell, Serrella, Xortà, Carrasqueta, Rontonar, Font Roja, Bèrnia, Maigmó, etc.) que culminen en els 1.558 metres d'Aitana.

Dos significatius gradients de canvi organitzen el clima de l'àrea i tenen molt a veure amb la disponibilitat de neu. D'una banda, la progressiva continentalitat, això és, un règim tèrmic més extremat segons s'avança des del litoral fins a l'interior. D'altra banda, l'existència d'un nucli d'alta pluviositat situat, si fa no fa, entre les poblacions de Gandia, Dénia i Alcoi.

La utilització de la neu i el gel naturals al País Valencià

Fins a l'aparició de les tècniques de fabricació industrial del gel en el darrer terç del segle XIX, la neu i el gel naturals han estat els principals agents productors de fred. Sens dubte, s'han emprat altres tècniques químiques i físiques, però cap d'aquestes amb la facilitat d'accés a la matèria primera i, sobretot, amb la possibilitat de *transportar* el fred, que ofereixen la neu i el gel. Hi ha hagut un actiu comerç de neu i gel naturals des de l'antiguitat fins a l'actualitat, i encara avui s'arreglen aquests productes en certs llocs d'Amèrica Llatina o d'Àsia. En el món clàssic mediterrani es desenvolupa amb força un comerç de neu (des de la muntanya mitjana) i de gel (des de l'alta muntanya, com ara els Alps), però va caure en l'oblit o quedà restringit a comunitats monàstiques durant l'època medieval. El món islàmic, no obstant això, va mantenir un intens i organitzat ús de la neu. Una síntesi mundial de la història del fred natural es pot consultar en Planhol (1995) i Cruz i Segura (1996), que proporcionen una introducció històrica per al País Valencià.

A partir del segle XII els testimonis de l'ús de la neu a la península Ibèrica comencen a aparèixer amb una certa freqüència, però sempre vinculats a la noblesa i els grans monestirs. El modern comerç de la neu es configura en el darrer terç del segle XVI i durant el segle XVII a causa de la convergència de tres factors:

1. En el Renaixement es desenvolupa una polèmica sobre l'ús terapèutic de la neu i del fred que enllaça amb la dialèctica entre les tradicions hipocràtica i galènica. No menys d'una quinzena d'obres de metges ibèrics i el mateix nombre d'italians i de francesos dels segles XVI i XVII se n'ocupen. Una de les primeres és el *Tratado de la nieve y del uso della* (1569), del metge de Xàtiva Francisco Franco. Hi participaren prestigiosos metges com ara Nicolás Monardes. El balanç de la polèmica és clarament favorable a l'ús de la neu i del beure fred. No puc estar-me de notar que totes les obres estan escrites en castellà i no en llatí, que era encara d'ús comú com a llengua científica. Els destinataris d'aquesta literatura eren les autoritats civils i religioses, fins al punt que la salubritat pública va ser un motor de la construcció de depòsits i de l'organització del comerç.
2. Un marc climàtic favorable, constituït pel nucli de la Petitat Edat del Gel, pulsó glacial estesa entre els segles XVI i XVIII. En 1469 *fonch gelat lo riu de Tortosa i la major part de l'Albufera*; aquell es tornà a gelar en 1506 i ho farà, si més no, en mitja dotzena d'ocasions fins a la primèria del segle XIX. Les condicions climàtiques permeten explicar una xarxa de depòsits de neu com la valenciana, amb més de 300 construccions, algunes d'elles per sota dels 200 m d'altitud a la Vall d'Albaida. Ara donen testimoni d'aquell passat climàtic.
3. La popularització del consum de la neu en paral·lel a l'acceptació mèdica, més enllà de capes socials benestants a causa d'uns preus no massa elevats. Bona prova d'això és

la fiscalitat de que va ser objecte la neu i la intervenció de les autoritats públiques que fixaren preus i vetllaven perquè no en faltara als malalts.

Hi ha constància documental de construcció de pous de neu i de comerç organitzat en l'últim terç del segle XVI. Ràpidament es consolidarà una estructura comercial de base municipal. Eren els ajuntaments de poblacions costaneres que arrendaven el dret a proveir en exclusiva de neu el seu municipi i, en ocasions, construïen els seus propis depòsits. Així tenim les *cavetes de Xàtiva* a Mariola o les *neveres de Carcaixent* al Benicadell. Aquells que arrendaven el proveïment de les grans ciutats solien ser grans comerciants i, de vegades, propietaris de neveres. A mitjan segle XIX, els llibres de comptes de Julián González, contractista de neu d'Ibi, inventariaven 250 pales i altres tants malls. Invertia en l'emmagatzematge de neu fins a 170.000 rals en una temporada i gastava unes quatre tones de palla d'arròs (Mallol: 1991). El mateix autor documenta la constitució d'autèntiques companyies capitalistes per tal d'afrontar el gran volum que comportava el proveïment d'una ciutat com Alacant.

L'elevat consum de neu va convertir aquesta en objecte d'impostos, generalment pel sistema de *sisà* (mantenir el preu, però reduir el pes). El 1604 les Corts Valencianes van imposar vint sous per cada càrrega de neu per tal de mantenir quatre galeres que vigilaren la costa davant del perill dels pirates barbarescos. Després s'imposaran altres impostos, de caràcter municipal o estatal, per tal de reunir fons per pagar els censals de la ciutat de València o el regiment que servia a l'arxiduc Carles en la Guerra de Successió. Aquest mateix impost va servir després per a pagar la contribució extraordinària imposada per Felip V al regne. Els diners obtinguts amb l'arrendament del dret a proveir de neu la ciutat d'Alacant sufragaren l'enllumenat públic amb gas.

El País Valencià va destacar sempre pel seu elevat consum de neu, afavorit per circumstàncies com ara un litoral calorós i amb centres urbans d'importància, un rosari de marges i albuferes generadores de malalties com la malària i febres en la terapèutica de les quals intervenia el fred i muntanyes relativament properes a la mar.

La progressiva implantació de fàbriques de gel artificial a partir de 1890 a València i, més tard, en altres ciutats costaneres deixà obsoleta la xarxa de neveres i ventisquers. Les dates d'abandonament de les neveres se situen entre els anys 1910 i 1930. La Reial Ordre de 22 de maig de 1926, per la qual els pous de neu passaven a pagar Contribució Industrial marcà de manera simbòlica la fi de la neu natural. La cronologia és homogènia amb altres punts d'Espanya: Sierra Nevada, 1922; Sierra Espuña, 1924; a Mallorca el 1925 encara s'omplien les *cases de neu*; els pous del Montseny s'ompliren per última vegada l'hivern de 1931. L'anomenada "nevada grossa", que caigué el 1926 a les muntanyes bètiques fou l'última que s'aprofità de forma generalitzada.

Després de la guerra de 1936-39 la dura postguerra va imposar la paralització de fàbriques de gel a causa de les restriccions elèctriques. Es va reactivar un emmagatzematge de neu marginal i de nul·la viabilitat. En els anys 40 alguns clots

Làmina 1. El pou del Surdo (Serra de la Carrasqueta, Xixona)

de la serra d'Aitana s'ompliren de manera ocasional. A l'aldea d'Estenas (Utiel) es guardava en 1950 neu de forma totalment artesanal i sense utilització d'un edifici específic.

La xarxa de depòsits de neu de les comarques meridionals valencianes

La localització de les construccions respon a dos grups de factors. D'una banda, les exigències de la matèria primera afavoreixen els emplaçaments alts, amb orientació a l'ombria i amb un intel·ligent aprofitament del relleu i del medi. D'altra, però, les exigències del comerç aconsellen aproximar-se a les ciutats consumidores per tal d'evitar les sempre elevades pèrdues durant el transport.

El clima mediterrani no permet un aprofitament directe dels camps de neu a les muntanyes ni de llacs o rius congelats, com s'ha fet en altres llocs. La neu caiguda a l'hivern cal conservar-la amb cura fins als mesos de calor, quan el consum és major. Aquesta necessitat ens ha llegat el formidable patrimoni mediterrani i valencià de depòsits de neu. L'elevat consum valencià de neu necessitava una xarxa de depòsits àmplia, i la valenciana ho és, amb més de 300, una de les més denses d'Espanya i, potser, de la Mediterrània. L'hem estudiada amb deteniment en altres treballs (Cruz i Segura: 1996) i ara només n'esbossarem les característiques principals. Es distingeixen dos tipus bàsics de depòsits:

Neveres: depòsits amb pou i coberta d'obra (làm. 1). La majoria de planta circular i només dues famílies de planta quadrangular. Una a les comarques septentrionals (els Ports, Alt Maestrat, Alcalatén) i l'altra a la Vall d'Albaida, al voltant de Benigànim. Les denominacions més habituals són nevera, cava (Mariola-Menejador), pou de neu, casa de la neu, etc.

Ventisquers: sense pou excavat i sense coberta d'obra (làm. 2). Els seus emplaçaments són elevats (Aitana, Penyagolosa i el colossal nucli de la Bellida). Es denominen ventisquers i clots (Aitana).

El tipus de depòsits i les característiques dels emplaçaments permeten parlar de dos models de distribució al País Valencià. El primer el formen neveres petites i mitjanes situades prop dels pobles o al mateix nucli urbà, encara que es disposen de muntanyes pròximes, i no formen concentracions. Es feien servir per a un comerç local o, a males penes, comarcal. Sovint s'omplien mitjançant fórmules com el *jornal de vila* (prestació obligatòria i gratuïta de treball dels veïns).

El segon model és el de concentració de depòsits destinats al comerç a gran escala. Es tracta, aleshores, de neveres de més cabuda i en emplaçaments més muntanyencs, que s'allunyen de les poblacions. Els depòsits de tipus ventisquer prefereixen, majoritàriament, aquestes àrees. Aquest model (figura 1) el trobem en serralades que combinen l'altitud amb la relativa proximitat a les urbs litorals.

Les comarques meridionals valencianes formen un dels tres sectors en què hem dividit l'inventari de depòsits (figura 1). El límit septentrional és l'esmentada falla sud-valenciana entre la Font de la Figuera i Xeresa. Abasta, per tant, des de les comarques de la Costera i la Safor fins al sud del País Valencià. El muntanyam bètic s'acosta a la mar fins a capbussar-s'hi en el tram de *costa brava* que va de Dénia a Altea. Aprofitant aquesta ubicació es va crear una llarga nòmina de depòsits que proveïa de fred les comarques al sud del riu Xúquer. La neu arribava fins a la Ribera i, ocasionalment, a la ciutat de València, tot i que aquesta utilitzava habitualment la neu de la Bellida (Sacañet). La necessitat de conservar grans quantitats de neu i de protegir-se d'un clima que, tot i la "Petita Edat del Gel", no deixa de ser mediterrani (això és, de transició al domini àrid), obligà a construir depòsits que es troben, sens dubte, entre els més valuosos de la xarxa valenciana.

En el sector bètic meridional s'hi compten a hores d'ara més de 140 depòsits, aproximadament un 46% de la nòmina valenciana. El seu caràcter comercial es fa palès en l'acurada factura, en les dimensions mitjanes i en la ubicació. Es tracta generalment d'emplaçaments allunyats dels pobles i que aprofiten al màxim les altures oferides per les serres, tot equilibrant aquest factor amb una posició encarada als llocs de destinació i prop de les vies de descens. Així, a la serra de Benicadell trobem depòsits en la mateixa carena i en el vessant nord, però no en el vessant meridional. En aquest cas, s'uneixen l'avantatge climàtic i el relatiu al transport, ja que la neu era portada a la Ribera. El magnífic conjunt de caves de la serra de Mariola busca el límit nord de la serra, encarat al descens cap a la Costera i la Ribera. Aquesta carena que domina la Valleta d'Agres era coneguda pel revelador nom de serra de les Neveretes. Només alguns depòsits de tipus ventisquer, molt rudimentaris, s'acosten als vessants orientals del Montcabrer. La serra del Carrascar concentra depòsits, entre els quals hi ha la gegantina cava Simarro, a l'assolllat vessant sud que, no obstant això, acurta prou el viatge cap a les poblacions de l'Alacantí.

La serra d'Aitana és l'única excepció notable en aquest patró. Encara que la destinació de la seua neu eren les poblacions costaneres de la Marina Baixa i l'Alacantí, la vintena de construccions que hi ha s'ubiquen totes en el vessant nord, circumstància que allarga el transport. Cal pensar que uns quants depòsits són de tipus ventisquer, amb una menor capacitat de conservació de la neu, i que, en general, s'aprofitava l'excel·lent ombria que proporciona la carena W-E formada per una falla sobre calcàries eocenes.

La figura 2 presenta el percentatge de depòsits de sectors per sota i per damunt dels 1.000 metres (una cota arbitrària, però significativa), com també el de depòsits orientats al quadrant NW-N-NE, considerat el més ombrívol. Els percentatges són molt semblants en els sectors Ibèrics Septentrional i Central. En aquest, el nucli de la Bellida (més de cinquanta ventisquers entre 1.210 i 1.330 metres) fa pujar el percentatge de depòsits per damunt dels 1.000 metres. En el sector Bètic Meridional, es baixa al 35% a causa de l'extensió i l'altitud de les serralades. Augmenta el nombre de depòsits

Làmina 2. El clot del tío Virgilio (Serra Aitana, Confrides)

orientats al quadrant NW-N-NE, precisament per tal de compensar amb una ubicació més ombrívola la menor altitud i les condicions tèrmiques menys favorables a la conservació de la neu.

Alguns senzills índexs (figura 3) evidencien també el caràcter comercial dels depòsits del sector Bètic Meridional, per exemple, l'índex de depòsits per habitants, que sintetitza la relació entre població i densitat de la xarxa. Cal advertir que es tracta d'un índex merament indicatiu, ja que pressuposa que l'inventari és complet i que tots els depòsits foren actius al mateix temps. Tenim constància, però, de depòsits terraplenats ja en el segle XVIII i d'altres bastits en el darrer terç del segle XIX. Per altra part, l'índex ha de ser ponderat amb la capacitat mitjana de les construccions. Per al càlcul d'aquesta s'han tractat de manera separada les neveres i els ventisquers en el sector Ibèric Central. Pel que fa als altres dos, la menor diferència de grandària entre ambdós tipus ha permès tractar-los de manera conjunta.

La figura 3 permet una ràpida aproximació a la influència de la població i el nivell de consum en l'organització espacial de la xarxa de depòsits de neu. La figura mostra com en el sector Ibèric Septentrional l'índex de depòsits i, sobretot, el de capacitat d'emmagatzematge per a 10.000 habitants són notablement inferiors als de les altres dues àrees. Ambdós

indicadors constitueixen sengles pistes de la vocació comercial de cadascun dels sectors: autoconsum o comerç local en el cas del sector Ibèric Septentrional i comerç a gran escala en els altres dos. Els índexs són particularment aclaridors per al sector Bètic Meridional que té una capacitat mitjana dels depòsits i també una capacitat d'emmagatzematge per a 10.000 habitants, molt superior als altres dos sectors.

Una mena de conclusions... i una mirada al futur

La valoració de l'aprofitament de la neu a les muntanyes bètiques no pot fer-se de manera precipitada. El concepte d'aprofitament és emprat de manera habitual en l'àmbit de les ciències socials i tècniques amb unes determinades característiques. La noció d'aprofitament implica la utilització d'un recurs obtingut de manera directa de la natura o amb tècniques de transformació més aviat simples. Tècniques de transformació complexes i intenses, com les que comporta l'agricultura, s'allunyen, doncs, del concepte d'aprofitament. Pel que fa al significat social d'aprofitament, la literatura de les ciències socials sembla inclinar-se per activitats poc formalitzades, desenvolupades en un context d'organització familiar o comunitari més que en contextos comercials i capitalistes. És lícit traçar una línia de relació entre els aprofitaments comunals històrics, en declivi constant des de la instauració de l'estat liberal i les lleis desamortitzadores del segle XIX, i els actuals aprofitaments.

Per acabar, la utilització tradicional de certs productes propis de zones forestals i de muntanya rep de manera habitual la denominació d'aprofitament, com ara l'obtenció de llenya, l'elaboració de carbó vegetal i de calç, els bolets, des del clàssic esclata-sang a la valuosa tòfona, etc. Alguns d'aquests aprofitaments (fusta, llenya, carbó, calç) han minvat molt o han desaparegut de les muntanyes valencianes, mentre que altres (bolets, cacera) i els denominats usos, relacionats avui amb les funcions recreatives, han crescut en els darrers decennis.

Quina interpretació social cal fer de l'aprofitament de la neu? Si tenim en compte les característiques esmentades per als aprofitaments, el de la neu ho és clarament pel que fa al tipus de producte, proveït per la natura i sotmés a un tractament no massa complex però que necessita construccions relativament tècniques. Però l'organització del comerç de la neu s'allunya de la definició proposada. Es tracta, en efecte, d'un comerç molt organitzat, amb forta intervenció institucional (impostos i règim de proveïment en estanc), protagonitzat per comerciants poderosos que formaven autèntiques companyies de caràcter capitalista.

Els guanys de la neu –que n'hi havia i no eren pocs– anaven als comerciants i arrendadors, molts d'ells de fora de les muntanyes. Als habitants de la muntanya els quedava la possibilitat de guanyar diners extraordinaris. I això és important en el marc d'una economia camperola tradicional on no és fàcil disposar de diners en metàl·lic per a adquirir béns i serveis. Els treballs de recollida i empouament de la neu eren extensius en mà d'obra. Vegem-ne dos casos.

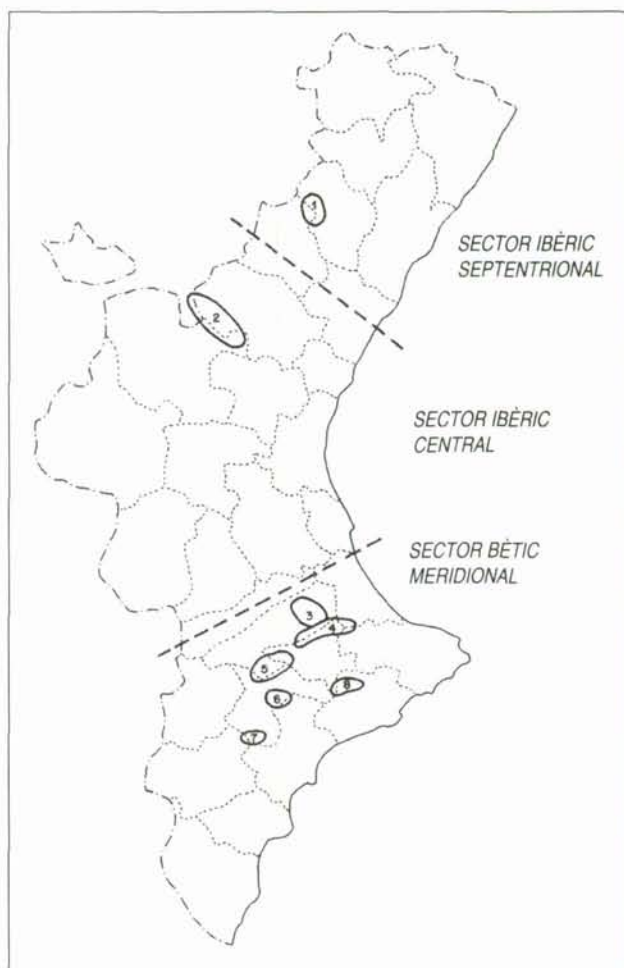

Figura 1. Sectors de l'inventari de depòsits de neu al País Valencià i àrees de concentració (Cruz i Segura: 1996, 67).
1. Penyagolosa; 2. La Bellida; 3. Benigànim-Baronia de Rugat-Foia de Salem; 4. Benicadell-La Safor; 5. Mariola; 6. Carrascar-Menejador; 7. Maimó; 8. Aitana
---comarques.

Mallol (1991) documenta l'excelsa nevada dels dies 5 i 6 de març de 1762, que deixà al Carrascar de la Font Roja i al Menejador fins a quatre pams. L'encarregat dels pous de neu aconseguí convocar unes 1.000 persones d'Ibi, Alcoi i altres localitats pròximes i unes 700 cavalleries. La neu emmagatzemada s'estimà en 15.000 càrregues, això és, aproximadament 1.725.000 kg. L'arrendatari va veure assegurada la continuïtat del proveïment per deu anys. Pel gener de 1774 una altra gran nevada als mateixos paratges va permetre que els treballs d'arreglada duraren sis dies.

Ferré i Cebrián (1993) n'han reconstruït detalladament un altre episodi. Pel gener de 1776 Mariola es cobreix de neu i, tot seguit, l'avisador de Xàtiva recorre els pobles per convocar al treball a la cava de Don Miguel. Els treballs duren del 20 al 27 de gener: els dies 20 i 21 hi ha, a males penes, uns quants treballadors, els nevaters, que fan les tasques preparatòries i comencen a empouar neu; del 22 al 26 la mitjana és d'un 200 persones; el màxim s'aconsegueix el dia 25 quan es concentren 300 persones amb unes 100 cavalleries; el dia 27 hi queden tan sols uns 15 treballadors. Els llocs de pro-

Altitud i orientació	Ibèric Septentrional	Ibèric Central	Bètic Meridional	TOTAL
< 1.000 m	29,4	25,4	62	42,8
> 1.001 m	68,6	72,7	35	54,6
NW-N-NE	43	51,8	62	55

Figura 2. Nombre de depòsits segons l'orientació, superiors a 1.000 m, i orientats a l'ombria (en percentatge) (Cruz i Segura: 1996, 63).

		Ibèric Septentrional	Ibèric Central	Bètic Meridional	TOTAL
Capacitat mitjana (m ³)	neveres	168	310	672	588
	ventisquers	-	434	-	434
Núm. depòsits / 10.000 hab.		2,3	3	2,8	2,7
Capacitat (m ³) / 10.000 hab.		388,3	1.112	1.898,2	1.314,2

Figura 3. Índex de la xarxa de depòsits de neu valencians per sectors: capacitat mitjana; nombre de depòsits per cada 10.000 habitants (dades de 1857); índex de capacitat per cada 10.000 habitants (Cruz-Segura: 1996, 65).

cedència són variats: el major percentatge prové de Bocairent, seguit de les heretats de Mariola (masies i predis de la mateixa serra), Agres, Alfafara, Muro de l'Alcoi, Cocentaina i Gaianes.

Avui la neu ja no és un recurs més de les muntanyes mediterrànies que s'ha d'afegir als que ens han presentat en aquestes jornades. Queda un formidable patrimoni cultural generat al seu voltant. Les neveres tenen valor històric, etnològic, artístic en no pocs casos...: cultural, en definitiva. L'estat de conservació és molt divers, des de depòsits desapareguts dels quals només queda constància documental fins a altres –pocs, malauradament– excepcionalment conservats. Fins fa uns anys, l'atenció rebuda per aquest patrimoni era nul·la: alguns foren emprats com a abocadors, altres enderrocats per la desídia i l'expansió urbana. Al menysteniment de les autoritats responsables del patrimoni cal afegir les dures condicions ambientals a què estan sotmesos a causa de la seua ubicació en àrees de muntanya. Des de l'inici dels anys noranta s'ha constatat una inversió en aquesta tendència. Al caliu d'una major consciència cultural i de les accions de

desenvolupament rural, ajuntaments i entitats ciutadanes mostren un renovat interès per neveres i geleres. S'han dut a terme intervencions de molts diversos tipus: des d'obres d'urgència fins a restauracions més o menys encertades. Hi ha hagut intervencions, entre d'altres, a Barx, Agullent, Biar, Saix, Xixona, la Vall d'Alcalà, Castalla i Bocairent.

Només la nevera de la Mare de Déu (Xàtiva) té protecció legal ja que està inclosa en el conjunt del castell de Xàtiva, declarat Bé d'Interés Cultural (BIC). Paradoxalment, la Generalitat Valenciana ha sol·licitat que s'incloga en la llista indicativa per a Patrimoni de la Humanitat el conjunt de depòsits de neu valencians però no se n'ha iniciat la declaració de cap com a BIC. Esperem que aquesta situació canviarà ràpidament, més encara quan l'any 2001 està previst que se celebre a València un congrés internacional sobre el tema.

Avui és molt fàcil obtenir fred, cal només obrir el frigorífic. Però les limitacions tècniques d'antany i l'irresistible desig de beure begudes gelades dels nostres avançats ens ha llegat una magnífica xarxa de neveres i ventisquers. La nostra responsabilitat és conservar-los.

BIBLIOGRAFIA SOBRE EL COMERÇ DE LA NEU A LES COMARQUES MERIDIONALS VALENCIANES

- ÀLVAREZ, I., TORREGROSA, S. (1983). Els pous de neu de la muntanya. *El Teix*, 1: sense paginar. Alacant.
- ÀLVAREZ, I., TORREGROSA, S. (1984). Alguns pous de neu interessants. *El Teix*, 2: sense paginar. Alacant.
- CARRASCO, V. (1993). El comerç de la neu. *Migjorn*, 1: 47-51. Alacant.
- CARREÑO, J. A., CASAL, R., NAVARRO, A., SORIANO, M.ª V. (1994). *Estudio de la tipología tectónica y análisis de las formas constructivas de cinco pozos de nieve de la provincia de Alicante*. Alacant. Dept. de Construccions Arquitectòniques de l'Escola Politècnica Superior d'Alacant (projecte fi de carrera inèdit).
- CASTELLS, J. (1987). La Nevera de Bèrnia. *Revista de Moros i Cristians* 1987. Benissa.
- CERDÀ, F., SEGURA, J. M. (1985). Els pous de neu del Carrascal i Planisses. *Revista Festes de Moros i Cristians* 1985. Castalla.
- CRUZ OROZCO, J., SEGURA, J. M. (1987). Neveres i pous de neu. La xarxa de dipòsits de neu al País Valencià. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 10-11: 35-70.
- CRUZ OROZCO, J., SEGURA, J. M. (1991). Avanç al catàleg de dipòsits de neu al País Valencià. En *Arqueologia Industrial. Actes del I Congrés del País Valencià*: 205-232. Diputació de València. València.
- CRUZ OROZCO, J., SEGURA, J. M. (1996). *El comercio de la nieve. La red de pozos de nieve en las tierras valencianas*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. València. 248 p.
- ESCOLANO GÓMEZ, F. (1983). El pozo de la nieve. *Betania*. Novelda.
- FERRÉ, J., CEBRIÁN, J. A. (1993). L'explotació comercial de les caves de neu a la Serra Mariola. s XVIII-XIX. *Alba*, 8: 9-37.
- GALIANA, F. (1992). Les últimes nevateres de Xixona. *Cronicó*, 53: 29-30.
- GUARDIOLA, P. (1995): *Collidors de neu*. Santillana-Vorammar. Madrid. 138 p.
- JOVER, F. (1994). El nevater d'Agres. *Saó*: 590-592. València.
- MALLOL, J. (1988). Alicante y el abasto de la nieve en el siglo XVIII. En D.D.A.A. *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez*, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. vol. III: 73- 84
- MALLOL, J. (1990). *Alicante y el comercio de la nieve en la edad moderna*. Universitat d'Alacant-Caja de Ahorros Provincial de Alicante. Alacant. 153 p.
- MALLOL, J. (1991). *Alicante y el comercio de la nieve en la edad moderna*. Ayuntamiento de Valencia. València. 192 p.
- MIRA, D. (1993). Per les muntanyes dels nevaters: caves, neveres, pous.... *Crònica*: 42-45. Ontinyent.
- MONLEÓN, M. (1985). Pozos de nieve de la Foia de Castalla. *Programa de Festes* 1985. Ibi.
- NAVARRO, C., SEGURA, J. M. (1986). El pou de Catf. Contribució al coneixement de l'arquitectura i el comerç de la neu a Petrer. *Revista Moros i Cristians* 1986. Petrer.
- PAYÀ, J. J. (1995). Les neveres de Castelló. Programa de festes *Castelló de Rugat en Festes*.
- RAMOS HIDALGO, A. (1990). El comercio de la nieve. En *Tierra adentro. Rutas de la provincia de Alicante. Diari Información*. Alacant. 447 p.
- RICO, M. (1880). Pozos de nieve. Su historia y conservación. *La Unión Democrática*. Tres articles publicats els dies 2, 6 i 8 de juliol de 1880. Alacant.
- SÁNCHEZ, F. (1984). Al pou de neu del Rontonar i als Plans. *La Cucanya*, 6: 7. Alacant.
- SEGURA, J. M. (1985a). La industria de la nieve en las montañas alicantinas. *Narria. Estudios de artes y costumbres populares*, 37-38: 2-11.
- SEGURA, J. M. (1985b). Las Cavas de la nieve en Agres: notas topográficas y descriptivas. En D.D.AA. *Miscelánea Histórica de Agres*: 165-178. Caja de Ahorros de Alicante y Murcia. Alcoi.
- SEGURA, J. M. (1987a). La neu del Carrascal. Notes per a l'estudi de l'antic comerç de la neu a Alcoi. *Ciudad extra* Sant Jordi, 15 d'abril de 1987: 155-167. Alcoi.
- SEGURA, J. M. (1987b). Els pous i l'antic comerç de la neu a Xixona. *Eines*, 7-8: 37-52.

- SEGURA, J. M. (1987c). Caves, clots, neveres i pous de neu. Tipologia i distribució dels antics dipòsits de neu a Alacant. *Canelobre*, 10: 105-116.
- SEGURA, J. M. (1995). La cava gran d'Agres: la petja de l'antic comerç de la neu a la serra de Mariola. *Espai Obert*, 2: 85-90.
- SEGURA, J. M. (1996). *Les activitats tradicionals al Carrascar de la Font-Roja*. Ajuntament d'Alcoi. Alcoi. 24 p.
- SEGURA, J. M., VILAPALANA, E. (1986). La cava de Cortés. Contribució a l'estudi del comerç de la neu a Alcoi. *Revista Moros i Cristians 1986*: 80-83. Alcoi.
- SEGURA, J. M., VILAPALANA, E. (1989). Avanç al catàleg de pous de neu de la província d'Alacant. En *Actes del Congrés d'Estudis de l'Alcoià-Comtat (Ibi-Alcoi, 1985)*: 229-264. Ajuntament d'Alcoi. Associació Cultural Alcoià-Comtat i Institut de Cultura Juan Gil-Albert. Alcoi.
- VAÑÓ, F. (1975). La Sierra Mariola y el abasto de la nieve. *Revista Moros i Cristians 1975*. Bocairent.
- VAÑÓ, F. (1984). Las cavas de Mariola y la santísima virgen. *V Centenari de la Mare de Déu d'Agres* (fullet commemoratiu). Bocairent.
- VAÑÓ, F. (1985). La Sierra Mariola y el abasto de la nieve. En D.D.A.A. *Miscelánea Histórica de Agres*: 137-164. Caja de Ahorros de Alicante y Murcia. Alcoi.

BIBLIOGRAFIA COMPLEMENTÀRIA SOBRE EL COMERÇ DE LA NEU

- ACOVITSIÒTI-HAMEAU, A. (1991). *L'artisanat de la glace en Méditerranée Occidentale*. Supplément núm. 1 de Cahier de l'A.S.E.R. Méounes-les-Montrieux. 119 p.
- BAYOD, A., BENAVENTE, J. A. (1999). *Neveras y pozos de nieve o hielo en el Bajo Aragón: el uso y el comercio de la nieve durante la edad moderna*. Taller de Arqueología de Alcañiz-Asociación Cultural Amigos del Mezquín. Alcañiz. 190 p.
- CAPEL SÁEZ, H. (1968). El comercio de la nieve y los pozos de Sierra Espuña (Murcia). *Estudios Geográficos*, t. XXIX, 110: 123-174.
- CAPEL SÁEZ, H. (1969). Problemas de organización y transporte en el antiguo comercio de la nieve. *Geographica. Revista da Sociedade de Geografia de Lisboa*, 20: 76-89.
- CAPEL SÁEZ, H. (1970). Una actividad desaparecida de las montañas mediterráneas: el comercio de la nieve. *Revista de Geografía*, t. IV, 1: 5-42.
- CASANOVAS, T. (coord.) (1994). *Neveras de Bizkaia*. Diputación Foral de Bizkaia. Bilbao. 75 p.
- CORELLA, P. (1990). Reflexiones sobre la arquitectura de los pozos de nieve de la Corona de Castilla, siglos XVI-XIX. *Actas VIII Congreso Español de Historia del Arte*, t. I: 447-452. Cáceres.
- CRUZ OROZCO, J. (1985). *El comercio de la nieve en Castellón y Valencia. Catálogo de neveras*. Tesi de Llicenciatura (inèdita). Facultat de Geografia i Història, 261 pp. i mapes.
- CRUZ OROZCO, J. (en premsa). El comercio de la nieve en el Mediterráneo español. *Working Papers*, número monogràfic *Actas del Coloquio Montañas del Mediterráneo* (Granada, 1999). Centro Investigaciones Etnológicas Ángel Ganivet.
- CRUZ OROZCO, J., SEGURA I MARTÍ, J. M. (en premsa). Hacia una metodología de estudio común de los depósitos de nieve. En D.D.A.A. *Las neveras y la artesanía del hielo. La protección de un patrimonio etnográfico en Europa*. Ayuntamiento de Fuentetodos. Fuentetodos. 27 ff.
- FERNÁNDEZ CORTIZO, C. (1996). Neveras y cosechas de nieve en Galicia (siglos XVII-XVIII). *Obradoiro de Historia Moderna*, 5: 41-66.
- GIL, E., GÓMEZ, J. M. (1987). Los pozos de la nieve en la región de Murcia. En *Libro homenaje al profesor Juan Torres Fontes*: 633-645. Academia Alfonso X el Sabio-Universidad de Murcia. Murcia.
- GONZÁLEZ BLANCO, A. i al. (1980). *Los pozos de la nieve (neveras) de la Rioja*. Caja de Ahorros de Zaragoza, Aragón y Rioja. Saragossa. 79 p.

- GONZÁLEZ GARCÍA, M. A. (1999). El pozo y abasto de nieve del cabildo de la catedral de Ourense. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XLVI, 111: 93-122.
- GREGORI, J. (1985). L'explotació econòmica tradicional del bosc i la muntanya. En MIRA, J. F. (dir.). *Temas d'etnografia valenciana III: bosc i muntanya, indústria tradicional, comerç i serveis*. Institució Alfons el Magnànim: 9-67. València.
- LÓPEZ, F., ORTIZ, M. J. (1992). *Pozos de la nieve*. ed. dels autors, Almansa. 211 p.
- MAJADA, J. L. (1971). *Historia de la nieve de Béjar*. Centro de Estudios Salmantinos. 2ª edición. Salamanca. 71 p.
- ONA, J. L. (1998a). Una industria milenaria desaparecida: neveras y pozos de hielo en Aragón, I. *Trébede*, 16-17: 23-32.
- ONA, J. L. (1998b). Una industria milenaria desaparecida: neveras y pozos de hielo en Aragón, II. *Trébede*, 18: 13-24.
- PAINAUD, A., AYUSO, P. (1994). El comercio de la nieve en Huesca durante los siglos XV a XIX. *Bolskan*, 11: 173-191.
- PAINAUD, A., AYUSO, P. (1995). Producción y comercio de la nieve-hielo en el Somontano oscense. *Somontano*, 5: 89-105.
- PERARNAU, J. (1992). *Els pous de glaç de la comarca del Bages*. Centre d'Estudis del Bages. Manresa. 54 p.
- PLANHOL, X. DE (1995). *L'eau de neige. Le tiède et le frais*. Fayard. París. 474 p.
- QUEREDA, J., OBIOL, E. (1990). Glacières et puits à neige dans la région de Castelló de la Plana: indicateurs paléoclimatiques phenologiques. *Revue Géographiques des Pyrénées et du Sud-Ouest*, t. 61, 2: 285-304.
- VALERO, G. (1989). Nevaters i cases de neu. En VALERO, G. (ed.). *Elements de la Societat Pre-Turística Mallorquina: 73-90*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Palma.

